

قسط دوم: —

میر کا سیاسی اور سماجی ماحول

جناب ڈاکٹر محمد عمر صاحب، استاذ تاریخ جامعہ ملیہ اسلامیہ، نئی دہلی

گزشتہ سے پیوستہ —

دہلی میں قتل عام | ایک دن کا واقعہ ہے کہ ایرانی سپاہی شہر میں گشت کرتے پھر رہے تھے، کچھ ناعاقت اندیش ہندوستانیوں نے انہوں کو اڑادی کہ نادر شاہ مارا گیا۔ اب کیا تھا۔ شہر کے کچھ غنڈوں نے ان پر دراکر یا اس وجہ سے شہر میں بد امنی پھیل گئی۔ اور اس ہنگامہ میں سات سو ایرانی مارے گئے۔ جب نادر شاہ کو اس حادثہ کی خبر پہنچی تو اس کے غیض و غضب کی کوئی انتہا نہ رہی، وہ قلعہ معلیٰ سے نکل کر چاندنی چوک کی سنہری مسجد (جو آج بھی کو تالی کے پاس ہے) میں آیا اور قتل عام کا حکم صادر کیا۔ اب کیا تھا حکم پاتے ہی آنا فانا ایرانی سپاہیوں کو ٹ مار اور غارت گری کا بازار گرم کر دیا۔ ہنگامہ کشت و خون سترافہ اردوئی (یہ مقام لال قلعہ کے قریب تھا) سے پرانی عید گاہ تک پھیلا ہوا تھا۔ خانم کا بازار، جامع مسجد کے قرب و جوار کا علاقہ، روٹی فروشی اور جوہریوں کے بازار تباہ کر دیئے گئے۔ کئی مقامات پر آگ لگا دی گئی، جس کسی کو گلی کوچوں، سڑکوں اور دکانوں پر پایا، چاہے وہ بڑا ہوتا یا چھوٹا، عورت یا مرد، اسے تریخ کر دیا جاتا، یہاں تک کہ جانور تک بھی اس زد سے محفوظ نہ رہ سکے اور ہزاروں کی تعداد میں عورتیں مقتید کر لی گئیں اور ہزاروں نے جو ہر کیا۔ قتل اور غارت گری کا یہ بازار صبح آٹھ بجے سے سہ پہر تک گرم رہا۔ ایک لاکھ بیس ہزار افراد قتل ہوئے، پندرہ ہزار مجروح اور زخمی ہوئے۔
طباطبائی نے لکھا کہ ”دو پہر تک وہ زرد و کشت ہوئی کہ خون کے نالے بہتے اور مقتولوں کا شمار اندازہ قیاس سے باہر ہوا..... لاشوں کی کثرت سے راہیں وہ تعفن تھی کہ گذر دشوار ہوا۔ آخر صفائی کا حکم ہوا اور کو تالی شہر

لے میر المناخین (اردو ترجمہ) ج ۲- ص ۱۰۹ لے نادر شاہ (انگریزی) فریئر ص ۱۸ تا ۱۸۳

نے سب لاشیں جمع کر کے تلاش ہندو مسلمان کے خنس و خاشاک میں جلو ادیں " لے

امشرف علی خاں پیام

دہلی کے کجکلاہ لڑکوں نے کام عشاق کا تمام کیا
ایک عاشق نظر نہیں آتا ٹوپی والوں نے قتل عام کیسا لے

مرزا عسکری !

تو نادر شاہ ہے ملک پری رویوں کا اے ظالم
جدھر بھر کر نظر دیکھے تو قتل عام ہو جائے لے
معاصر لٹریچر میں اس غارتگری و تباہی کا بڑا دل دوز نقشہ ملتا ہے۔
تاریخ ہندی کے مصنف کا بیان ملاحظہ ہو :-

"چنانچہ سپاس قتل عام برغاص و عام بود۔ بروایتی عدد مقتولان قریب ایک لکھ رسید
ہرچ و مرج بر مردم شاہ جہان آباد بدرجہ ازدیاد روداد۔ چنانچہ خانہ بوعلی کوگر و
خانہ ترمیت خاں کہ از امرای عالی شان بود بتاراج رفت و حکیم امام الدین کہ سید
برحق و بحالات حکمت و طبابت سرآمد حکما، روزگار بود و در وجود سخاوت ممتاز این
دیار بود بمعہ توابعان بدرجہ شہادت رسید۔ بروایتی حکیم علوی خان کہ در کمال علوم
حکمی وقت بود نیز ہم چنان شد، و بسیاری از علما، و صلحاء و حافظ قرآن و قرآ
بدرجہ شہادت فائز شدند۔ شہوار خاں، و سید نیاز خان و خوشحال رای مشرف
تحت رادستگیر ساختہ شکم پارہ نمودہ و دالہ برویخاں قراول بگی کہ از امرای قدیم و
بمنصب ہزاری سرافرازی داشت بنا بر درشتی مخلصان خود را کشت " لے

لے سیر المتأخرین (اردو ترجمہ) ج ۲ ص ۱۱۰ لے اقتباس بایع وقائع (ادریٹل کالج میگزین

۱۹۳۱ء) ص ۱۳۳ (ب) لے عیار الشراء (قلی) ص ۳۱۶

لے تاریخ ہندی (قلی) ص ۵۷۲ - ۵۷۳۔

بقول اعظم خان بہادر :-

”عالم راسیوت آباد راساختند و جہانے را چون خس و خاشاک در ہم شکستند، بسان دیوان عربہ خون و فیضان بدست غوی تمیز از دست دادہ و نیک و بد بیچ نشاختہ طفلان معصوم و زنان معصوم را دوحخت می ساختند، جا نوران مجبور و وحشاں معذور از تیغ بیدریغ آہنا پناہ نیافتند، بلکہ گربہ و سگاہ را از دست شاں رہائی نیافتہ طعم مرگ شدند، چہ گویم ازاں قتل عام و چہ نالم ازاں روز بذر انجام آں موکلان کلکالت و نامینان عزرائیل بدان شکل و شمائل در کوچہ و بازار دوحانہ و دیوار برآمدہ فیض ارواح عالم نمودہ دست بغارت کشادند ز رو جواہر و خزینہ و دینیہ و مال و متاع کہ خراج مملکت اقسام نباش و تاراج کردند..... از جمیع اطراف شہر فراہم آمدہ در شہر پناہ وارد و ملے معلی و محلات چاندنی چوک و ضیض اللہ بازار و جوہری بازار و دیگر اکثہ محفوظہ و محروس پذیرا شتہ، مال گزیدہ بود، ہمہ تلف و پائمال گشتند، دنگ و ناموس غربا و اغنیاء بدست آہنا گرفتار شدند، ہزاروں پری پیکر بدیع جمال کہ از عصمت گاہے بطرف خورشید و دم درست نگاہ بکودہ پیش و پس آہنا در رستہ و بازار برہنہ بدتر از احوال خاکساران و گنہ گاران می رفتند۔ بجز آں کار نامہ دیگر انجہ اجمال و اشتغال از طاقت بشری خود فراداں دیدند، حوالہ آتش نمودند۔ شعلہ آتش جوش بر فلک رسیدہ و نابزہ غضب و زردش اطراف عالم دویدہ زلزلاں و زلخیر نمایاں آشکارا و بود۔ بقیۃ السیف، اکثری از اہل ناموس علی الخصوص بیشتر از جوہریان و جوہر عزت خود آشکار کردہ ”جوہر“ نمودند، بسیاری زنان بچہای خود را کشتند و داغ حسرت و فحالت و دعات با طامت بردند۔ بر خون و دل جگر کون برداشتند“

لے تاریخ مبارک نامہ (قلمی) ص ۱۴۹ (الف) و ۱۴۹ (ب)

مختصر یہ کہ محدث اہل گیلے کی دلی لہجے جو کوچے گلواری کی روشوں سے خوبصورتی میں کسی طرح بھی کم نہ تھے، اور ہر ایک کو چہ دلا دیز زلف کے مانند تھا اور جس کے ہر محلے میں بلبلوں کی سی شور انگیزی تھی، اُسے اب ایسی نظر بگلی تھی کہ زلفِ بیاں کے مانند پریشان حال تھا اور بقول آنند رام مخلص "اپنی اصلی حالت پر دوبارہ آنے کے لئے اُسے ایک مدت دراز درکار ہوگی" آتشِ زردی کی وجہ سے اب شہر خاکِ بیاہ ہو گیا ہے۔ ۷

دل سرو کارش برنگا رنگ داغ افتادہ است
ہنچو دہلی شہر خوبی بے چراغ افتادہ است ۸

مختصر یہ کہ دلی تباہ و برباد ہو گئی، بقول خواجہ برہان الدین عاصمی :- ۷
چمن کے تخت پر جس دن شہ و گل کا تجل تھا ہزاروں بلبلوں کی فوج تھی اور شور تھا غل تھا
خزاں کے دن جو دیکھا کچھ نہ تھا جز خارِ گلشن میں بتایا باغباں رو رو کے یہاں غنچہ تھا دہاں گل تھا ۸

۸ لے برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔ "مرقع دہلی" از درگاہ قلی خان - کلیاتِ میر - حدیقۃ الاقالیم - ص ۴۱

دلی کے نہ تھے کوچے اور نہ مصورتھے :- جوشکل نظر آئی تصویرِ نظر آئی

ہفت اقلیم ہر گلی ہے کہیں :- دلی سے بھی دیار ہوتے ہیں

دلی تھی طلسمات کی ہر جاگہ میر :- ان آنکھوں سے ہم نے آہ کیا کیا نہیں دیکھا

۹ لے دقائے آنند رام مخلص (قلمی) حصہ دوم ص ۱۷ (الف) تا ۱۸ (الف) - نیز ملاحظہ ہو۔ اقتباس برائے دقائے

(ادریل کالج میگزین ماہ نومبر ۱۹۶۲ء) ص ۸۰

اب شہر ہر طرف سے میدان ہو گیا ہے :- پھیلا تھا اس طرح کا ہیکو یاں خرابا کلیاتِ میر ص ۴۹

۱۰ نکات الشرح - میر (مرتضیٰ بولوی عبدالحق) ص ۱۱۹ - نادر شاہ کے محلے اور دہلی کی تباہی و بربادی کے متعلق تفصیلی حالات

کے لئے ملاحظہ ہو۔ مرآۃ آفتاب نما (قلمی) ضل (الف) - نادرام (قلمی) ص ۲۳ (الف) تا ص ۲۳ (ب)۔

دقائے آنند رام مخلص (قلمی) حصہ دوم ص ۱ (الف) تا ریحِ چغتائی (قلمی) ص ۲۶ - مجمع النفائس (قلمی) ص ۱۰۳ تا ریحِ مبارک نامہ

(قلمی) ص ۱۴ (الف) و ۱۴ (ب) - سیر المسافرین (مؤثر عرب) ص ۲۵ - ۱۰۹ - ۱۱۰ - رباقی ص ۵۳ پر

نادر شاہ نے اپنے لڑکے نصر اللہ کی شادی شاہی خاندان کی ایک شہزادی سے رچائی۔ تادوان اور دیگر طاقتوں سے نادر شاہ کے قبضے میں بے حساب دولت پہنچ گئی، چونکہ ایک طرح سے محمد شاہ کو اپنی نگہی ہوئی سلطنت پھر سے ملی تھی اس لئے اس نے بطور پیش کش دریاے اُٹک کے اُس طرف کے تمام علاقے مثلاً کابل اور دیگر چارچال، ٹھٹھہ اور پٹان کا نصف صوبہ نادر شاہ کی خدمت میں پیش کیا جو اُس نے بڑی خوشی سے قبول کر لئے بلکہ نادر شاہ کے حملے کے نتائج | نادر شاہ کا حملہ اپنے اثرات و نتائج کے اعتبار سے بڑی تاریخی اہمیت رکھتا ہے۔ پہلی بار ہندوستان سے بے حساب دولت، منل بادشاہوں کی سات پشتوں کے جمع کئے ہوئے خزانے کسی بیرونی ملک کی طرف منتقل ہوئے اور انھوں نے ہندوستان کو اقتصاداً دی طور پر بد حال کر دیا تھا۔ شیو داس کھنوی کے اندازے کے مطابق سب زر و نقد، ساز و دیق، گھوڑے باقی، سونے چاندی کے ظروف اور جواہرات وغیرہ جو نادر شاہ اپنے ساتھ لے گیا، ایک ارب انسی کروڑ روپے کی مالیت کے تھے۔ ان میں صرف تخت طاؤس جو بقول آئندرام مخلص "آبروئے ہندوستان" تھا، سات کروڑ کی لاگت سے تیار ہوا تھا، اس حملے کے بعد بقول شاکر خان - "ہمد اخل کی فاحش پذیرفت و مخارج بحال ہیج رونق در سلطنت نماند"۔

(بقیہ صفحہ ۵۲) دیوان حسرت (قلمی) ص ۱۳۲ (د) نا ۱۳۵ (ب) - مجمع الاخبار (قلمی) ص ۴۵۲ (الف) عماد السادات (قلمی) ص ۳۰ (د) دیوان معنی (مرتبہ حسرت موہانی) ص ۶۶، اخبار محبت (قلمی) ص ۴۸ تا ۴۹ - بیان وقایع نادر شاہ (قلمی) ص ۱۶ (الف) - جہاں کشائے نادری (مطبوعہ ۱۲۹۲ھ) ص ۲۴ - حلیۃ الاقائیم ص ۴۴، شہر آشوب سودا - حاتم، تاریخ محمد شاہی (قلمی) ص ۱۲۹ (د) ۱۳۰ (الف) نیز ص ۱۳۴ (الف) تاریخ مظفری (قلمی) ص ۲۳ (د) بیرمنگھم (انگریزی) ص ۲۷، ۲۸، ۳۰ - عیار الشعراء (قلمی) ص ۳۱ - فہرست خاندان مغلیہ (قلمی) ص ۱۰ (د) - لے جہاں کشائے نادری - ص ۲۴۳ - تاریخ شاکر خانی (قلمی) ص ۴ - تاریخ مبارک نامہ (قلمی) ص ۱۵ (ب) - تاریخ مظفری (قلمی) ج ۱ - ص ۲۳۹ (الف) - مجمع الاخبار (قلمی) ص ۴۵۳ (الف) - نادر شاہ - فریڈرک ۲۲۲/۳۲۹ - لے مرآۃ الاصطلاح - (قلمی) ص ۶ - (الف) ص ۳۰ - تاریخ فرخ میر بادشاہ (قلمی) ملوکہ جناب حسن مکرئی صاحب - پٹنہ - ص ۲۶ - نیز ملاحظہ ہو - نادر شاہ (فریڈرک) ص ۲۱۹ - ۲۲۰ - تذکرہ شاہیر عالم - تاریخ مبارک نامہ (قلمی) ص ۱۵۲ (الف) ص ۱۵۲ (د) - جہاں کشائے نادری ص ۲۴۳ - چار گلزار شجاعی (قلمی) ص ۳۰ - تاریخ شاکر خانی (قلمی) ص ۴

سیاسی اعتبار سے یہ حملہ اپنے نتائج کے لحاظ سے بہت خطرناک اور نقصان رسا ثابت ہوا، اُس نے مغلیہ بادشاہوں کے ظاہری وقار کو بڑا دھکا پہنچایا اور اُن کی کمزوری کو ظاہر کر دیا۔ اُس کی وجہ سے ملک کی باغی سیاسی طاقتوں کو ابھرنے کا سنہری موقع ملا۔ مرہٹہ۔ جاٹ۔ سکھ وغیرہ کی نظریں دہلی پر جمی ہوئی تھیں۔ مرزا مظہر جان جاناں کا بیان ہے کہ

”داز ہر طرف فتنہ قصد دہلی می کند“ لے

مرہٹوں نے بنگال، دہلی، لوٹ مار و غارتگری شروع کر دی، پنجاب میں سکھوں نے حالات کو بد سے بدتر کر دیا۔ ناخست و تاراج کی وجہ سے تجارت کے راستے مسدود ہو گئے۔ زراعت تباہ و برباد ہو گئی۔ اس حملے کے دس سال بعد احمد شاہ ابدالی نے ہندوستان پر مسلسل زحلمے کئے اور ملک کو خوب لوٹا کھسٹا اور برباد کیا۔

جارج ہنری گورڈن کا یہ بیان بہت اہم ہے کہ جنوبی ہند اور مرکز سے دور کے صوبوں میں اس حملے کے اُن سیاسی نتائج کو محسوس نہیں کیا گیا جو چند برسوں کے بعد ظہور پذیر ہوئے، اس حملے نے مغلیہ سلطنت کے اقتصادی نظام کے علاوہ سیاسی اقتدار و مصلحت کو بہت بڑا دھکا پہنچایا تھا۔ حالاں کہ اورنگ زیب کے انتقال کے بعد سے ہی مغلیہ سلطنت کا اقتدار و وقار زوال کی طرف مائل تھا، لیکن اس خطرناک و تباہ کن حملے نے زوال کی اُس رفتار کو تیز کر دیا، اور مغلوں کے رہے سہے اقتدار کو یک ظلم ختم کر دیا۔ اس کا نتیجہ یہ ہوا کہ صوبہ داروں نے اپنے طرز عمل میں آزادانہ رویہ اختیار کر لیا۔ بادشاہ وقت کی مرضی کے خلاف اپنے اپنے صوبوں پر قابض رہنے لگے اور اس کی مرضی کے خلاف اپنے علاقوں میں جاگیرداروں کا تقرر کرنے لگے، علاوہ ازیں یہ صوبہ دار اپنے جانشین خود مقرر کرنے لگے، یہ طرز عمل طریقہ کار ایسا تھا کہ اس سے بادشاہ اور صوبہ داروں کا عوام کی نظر میں وقار گر گیا۔

میر محمد تقی حیدر اسی زمانے میں آگرہ سے دہلی آئے تھے اور یہاں خواجہ اباسط کے توسط سے اُن کی رسائی امیر الامراء و مصلحان الدولہ کے دربار میں ہوئی۔ نواب نے حقوق سابقین پر نظر کے ایک ردیہ

لے کلمات طیبات ص ۵۳ لے سفرنامہ (مقدمہ) ص ۲۵۔ ۲۶ نیز ص ۲۷، ۲۸، ۲۹ لے براہے تفصیل ملاحظہ ہو۔

اموالامراء۔ ج ۱، ص ۸۱۹ تا ۸۲۳۔

روزان کا وظیفہ مقرر کر دیا تھا۔ لیکن نادر شاہ کے حملے کی خبر سن کر محمد شاہ کی طرف سے جو لشکر مقابلہ کرنے کے لئے کربال تک گیا، اُس میں مصہام الدولہ بھی تھے جو وہیں نادر شاہ کا مقابلہ کرتے ہوئے مارے گئے۔ اُسے اور میر کا یہ روزیہ بھی بند ہو گیا۔ تیسرے حملے نادر شاہ کے بارے میں کچھ نہیں لکھا ہے، اس سے قیاس ہوتا ہے کہ وہ اس کے شاہ عینی نہ تھے،

(دب) احمد شاہ ابدالی | احمد شاہ ابدالی نے نادر شاہ کے حملے کے آٹھ سال بعد ۱۷۶۷ء سے ۱۷۶۹ء تک ہندوستان پر نو حملے کئے۔ یہ حملے اپنے ہونک نتائج اور مظالم کے اعتبار سے کسی طرح بھی نادر شاہ کے حملے سے کم نہ تھے۔ عام طریقہ سے بدامنی اور بے اطمینانی کا دور دورہ تھا۔ ابدالی سپاہ کے ہاتھوں شرفاء کی بہو بیٹیوں کی عزت و عصمت بھی خطرے میں رہتی تھی۔ قدرت اللہ قاسم کا بیان ہے کہ خوب چند ڈکا کے گھر کی مستورات نے ابدالیوں کے مظالم سے بچنے کے لئے ”رسم جوہر“ ادا کی تھی۔ سیکرڈن صاحب بغیت دہلی سے ترکِ وطن کر گئے اور یہاں سے نکل کر کھنور، مرشد آباد، شاہ جہاں پور، ٹانڈہ یا حیدر آباد کا رخ کرتے تھے، تیسرے دہلی کی تباہی و بربادی کا حال بہت تفصیل سے اور دل دوز پیرائے میں لکھا ہے، خود اُن کا مکان بھی اس غارت گری میں مہدم ہوا تھا، اور انھیں بھی دردِ کی خاک چھانی پڑی تھی۔

میران تمام حملوں کے زمانے میں دہلی میں موجود تھے، اُن کے بیانات کی روشنی میں ان حملوں کا حال مختصراً پیش کیا جاتا ہے۔

پہلا حملہ ۱۷۶۱ء | یہ حملہ پنجاب پر ہوا۔ احمد شاہ ابدالی ہندوستان کی نظم و نسق کے اغطاط اور زوال پندیری سے ہمت افزا ہو کر ایک بڑی فوج کے ساتھ حملہ آور ہوا، یہ محمد شاہ ہی دور تھا، اُس زمانے میں شاہ نواز خاں پسر زکریا خاں، لاہور کا ناظم تھا، شاہ نواز خان ابدالی سے مقابلہ کی تاب نہ لا کر بھاگ کھڑا ہوا۔ لے اثر الامراء ۳۵ ص ۳۸۸۔ سیر المتاخرین (اردو ترجمہ) ج ۲ ص ۱۰۱۔ تیر کی آپ بیتی ص ۹۲۔ لے ہندوستانی مورخین

نے صرف سات حملوں کا ذکر کیا ہے۔ ۳۱ مجموعہ نغز۔ ج ۱ ص ۲۶۰، نیز ملاحظہ ہو۔ ج ۲ ص ۱۰۲۰

لے زکریا خان کے دور کے تھے، بڑا لڑکا میر بجی خان درویشانہ زندگی بسر کرتا تھا اور چھوٹا لڑکا، جس کا اصلی نام مرزا پہلوی حیات اللہ خان تھا، نادر شاہ کی طرف سے شاہ نواز خان کے خطاب سے سرفراز ہو کر ملتان کا ناظم مقرر ہوا تھا۔ (باقی صفحہ آئندہ ۵۶ پر)

ابدالی شہر میں داخل ہوا اور اس کی سپاہ نے تباہی و بربادی کا دروازہ کھول دیا۔ وہاں کے باشندوں پر طرح طرح کے مظالم توڑے، اُن کی عزت و ناموس خاک میں ملا دی، بے حساب مالِ غنیمت ابدالیوں کے ہاتھ لگا۔ ناظم اور اس کے خاندان سے تحصیل کردہ مال و متاع و زرِ خلاصی کے علاوہ وہ تمام سامانِ حرب، جس میں بندوقیں، رینگے، اور منجنیق شامل تھے، اُن کے قبضے میں آیا جو گندہ مشہ پچیس برسوں سے جمع تھا۔ اس مال و اسباب کی باربرداری کے لئے ابدالیوں نے شہر اور گرد و نواح کے تمام گھوڑے اپنے قبضے میں کر لئے تھے بلکہ

جب محمد شاہ بادشاہ کو اس امر کی خبر پہنچی تو اُس نے اپنے لڑکے احمد شاہ، کو مع وزیر المہانک اعتماد الدولہ قمر الدین خان، صفدر جنگ اور ایشرنگھ پسر را جا جے سنگھ سوانی دالی جے پور، ابدالی سے مقابلہ کرنے کے لئے بھیجا، ابدالی نے سرہند پر قابض ہو کر اُس شہر کو خوب لوٹا کھسوٹا اور وہاں کے بے گناہ لوگوں کو تریخ کر دیا۔ سرہند کے قریب طرین کی افواج صف بستہ ہوئیں۔ جنگ شروع ہوئی۔ وزیر قمر الدین خان ایک گولہ کی زد میں آکر شہید ہوا۔ اس حادثہ کی وجہ سے ایشرنگھ جیسے سرداروں کی ہمت ٹوٹ گئی لیکن معین الملک (جو قمر الدین خان کا لڑکا تھا) اور صفدر جنگ، شہزادہ احمد شاہ کو ساتھ لے کر افغانوں سے بھاگئے اور انھوں نے

(بقیہ صفحہ ۵۵) معین الملک میرنوب اعتماد الدولہ قمر الدین خان سے جنگ کرتے وقت کام آیا۔ برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔
 آثار الامراء (فارسی) ج ۲ ص ۱۵۰، خزائن عامرہ۔ ص ۹۷۔ سیف الدولہ عبدالصمد خان (برائے حالات ملاحظہ ہو۔ آثار الامراء، (فارسی) ج ۲ ص ۵۱۲۔ ۱۵۱) کا لڑکا تھا اور اپنے والد کی زندگی ہی میں لاہور کا گورنر ہو گیا تھا۔ اس کا نظم و نسق، حسن سلوک اور عدل گستری زبانِ درِ خاص و عام تھی۔ والد کے انتقال کے بعد ملتان بھی اس کے علاقے میں شامل کر دیا گیا تھا۔ نادشاہ سے تاپ معاہدہ دلا کر اُس نے نادر کو اپنا حاکم مان لیا تھا۔ ۱۱۵۸ھ میں انتقال ہوا۔ برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔ آثار الامراء۔ (فارسی) ج ۲ ص ۲۴۵۔
 لے عوائد عامرہ ص ۹۷، میر الساترین (اردو ترجمہ) ج ۳ ص ۱۵۰ تا ۱۸۱۔ لے خزائن عامرہ ص ۹۷۔ ۹۸۔ لے اعلیٰ نام میر منو تھا۔ احمد شاہ ابدالی سے مقابلہ کے وقت اُس نے جان کی بازی لگادی، فتح کے بعد رستم ہند کا خطاب پایا۔ اور ملتان اور لاہور کی صوبیداری ملی۔ ۱۱۶۹ھ میں جب احمد شاہ ابدالی نے پھر ہندوستان پر حملہ کیا تو معین الملک نے پہلے تو اس کا مقابلہ کیا اور بعد میں صلح کر کے اس کے نائب کی حیثیت سے صوبیداری کے عہدہ پر بدستور سابق قائم رہا۔ بدھیمی کی وجہ سے فوت ہوا۔
 برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔ آثار الامراء (فارسی) ج ۱ ص ۳۶۔ لے میرزا معین نام، اور برہان الملک سادات خاں (ملاحظہ ہو۔ آثار الامراء، (فارسی) ج ۲ ص ۲۶۳۔ ۲۶۶) کا بھائی تھا۔ اور داماد تھا۔ محمد شاہ کے زمانے میں صفدر جنگ کا خطاب ملا اور صوبہ آودھ کی نظا توغیض ہوئی۔ برائے تفصیل۔ آثار الامراء، (فارسی) ج ۲ ص ۳۶۵۔ ۳۶۸۔

جان کی بازی لگادی اور ایدالیوں کو مار بھگایا۔

سید محمد علی احمسنی نے میدان جنگ کا منظر ان اشعار میں پیش کیا ہے :-

در آں دشت پر محنت و ہولناک	بر آ میخت خون دولشکر بہ خاک
تو گوئی در آں دادی سہم ناک	زیر میاں سر بر آ ورد خاک
دم تیغ چون شعلہ آتش فشاں	سان ہاز زخم یلان خوں چکاں
ہنادند پر خشم و کیں او بہم	دلیران جنگ آزما بیش و کم
ز بس کشتہا پستہا شد پدید	دگر آں چناں روز گیتی نہ دید

سواران زہر سو گریزاں شدند
بزرگان لشکر سران سپاہ
سلاح از تن خویش ریزان شدند
بہ خواری فت انداز غزو جاہ
تیسراں جنگ کے موقع پر رعایت خان کی خدمت میں تھے۔ ابدالی فوج جب برمی طرح ہوا
بھاگ گئی تو معین الملک لاہور کا ناظم مقرر ہوا۔ تیسرے صفدر جنگ کے ساتھ دہلی واپس چلے آئے۔
محمد شاہ کا انتقال اور احمد شاہ کی تخت نشینی | واپسی کے وقت جب مغلیہ سردار پانی پت کے قریب
پہنچے تو انہیں محمد شاہ کے انتقال کی خبر ملی۔ فوج شاہی میں اس خبر سے تہلکہ مچ گیا۔ صفدر جنگ
نے احمد شاہ کو تخت شاہی پر بٹھادیا۔ محمد شاہ بڑے کدھرے شہر دہلی میں داخل ہوا اور

۱۔ برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔ خلاصۃ التواریخ (قلی آند رام نخلص) ص ۱۴۱۔ ۱۹۰۔ لمخص التواریخ ص ۳۵۷۔
اقبال نامہ (قلی۔ شیو پرشاد لکھنوی) ص ۳۳۵۔ جام جہاں نماں (قلی) ص ۴۹۰۔ ۴۹۸۔ مفتاح التواریخ
خزانہ عامہ ص ۹۸۔ سیر المتاخرین (اردو ترجمہ) ص ۳۵۔ ۱۸۔ آثار الامراء (فارسی) ج ۲۔ ص ۷۱۔

وقائع بعد از جنگ زیم (قلی) ص ۱۳۷۔ ۱۳۸۔ ۱۳۹۔ ۱۴۰۔ ۱۴۱۔ ۱۴۲۔ ۱۴۳۔ ۱۴۴۔ ۱۴۵۔ ۱۴۶۔ ۱۴۷۔ ۱۴۸۔ ۱۴۹۔ ۱۵۰۔ ۱۵۱۔ ۱۵۲۔ ۱۵۳۔ ۱۵۴۔ ۱۵۵۔ ۱۵۶۔ ۱۵۷۔ ۱۵۸۔ ۱۵۹۔ ۱۶۰۔ ۱۶۱۔ ۱۶۲۔ ۱۶۳۔ ۱۶۴۔ ۱۶۵۔ ۱۶۶۔ ۱۶۷۔ ۱۶۸۔ ۱۶۹۔ ۱۷۰۔ ۱۷۱۔ ۱۷۲۔ ۱۷۳۔ ۱۷۴۔ ۱۷۵۔ ۱۷۶۔ ۱۷۷۔ ۱۷۸۔ ۱۷۹۔ ۱۸۰۔ ۱۸۱۔ ۱۸۲۔ ۱۸۳۔ ۱۸۴۔ ۱۸۵۔ ۱۸۶۔ ۱۸۷۔ ۱۸۸۔ ۱۸۹۔ ۱۹۰۔ ۱۹۱۔ ۱۹۲۔ ۱۹۳۔ ۱۹۴۔ ۱۹۵۔ ۱۹۶۔ ۱۹۷۔ ۱۹۸۔ ۱۹۹۔ ۲۰۰۔ ۲۰۱۔ ۲۰۲۔ ۲۰۳۔ ۲۰۴۔ ۲۰۵۔ ۲۰۶۔ ۲۰۷۔ ۲۰۸۔ ۲۰۹۔ ۲۱۰۔ ۲۱۱۔ ۲۱۲۔ ۲۱۳۔ ۲۱۴۔ ۲۱۵۔ ۲۱۶۔ ۲۱۷۔ ۲۱۸۔ ۲۱۹۔ ۲۲۰۔ ۲۲۱۔ ۲۲۲۔ ۲۲۳۔ ۲۲۴۔ ۲۲۵۔ ۲۲۶۔ ۲۲۷۔ ۲۲۸۔ ۲۲۹۔ ۲۳۰۔ ۲۳۱۔ ۲۳۲۔ ۲۳۳۔ ۲۳۴۔ ۲۳۵۔ ۲۳۶۔ ۲۳۷۔ ۲۳۸۔ ۲۳۹۔ ۲۴۰۔ ۲۴۱۔ ۲۴۲۔ ۲۴۳۔ ۲۴۴۔ ۲۴۵۔ ۲۴۶۔ ۲۴۷۔ ۲۴۸۔ ۲۴۹۔ ۲۵۰۔ ۲۵۱۔ ۲۵۲۔ ۲۵۳۔ ۲۵۴۔ ۲۵۵۔ ۲۵۶۔ ۲۵۷۔ ۲۵۸۔ ۲۵۹۔ ۲۶۰۔ ۲۶۱۔ ۲۶۲۔ ۲۶۳۔ ۲۶۴۔ ۲۶۵۔ ۲۶۶۔ ۲۶۷۔ ۲۶۸۔ ۲۶۹۔ ۲۷۰۔ ۲۷۱۔ ۲۷۲۔ ۲۷۳۔ ۲۷۴۔ ۲۷۵۔ ۲۷۶۔ ۲۷۷۔ ۲۷۸۔ ۲۷۹۔ ۲۸۰۔ ۲۸۱۔ ۲۸۲۔ ۲۸۳۔ ۲۸۴۔ ۲۸۵۔ ۲۸۶۔ ۲۸۷۔ ۲۸۸۔ ۲۸۹۔ ۲۹۰۔ ۲۹۱۔ ۲۹۲۔ ۲۹۳۔ ۲۹۴۔ ۲۹۵۔ ۲۹۶۔ ۲۹۷۔ ۲۹۸۔ ۲۹۹۔ ۳۰۰۔ ۳۰۱۔ ۳۰۲۔ ۳۰۳۔ ۳۰۴۔ ۳۰۵۔ ۳۰۶۔ ۳۰۷۔ ۳۰۸۔ ۳۰۹۔ ۳۱۰۔ ۳۱۱۔ ۳۱۲۔ ۳۱۳۔ ۳۱۴۔ ۳۱۵۔ ۳۱۶۔ ۳۱۷۔ ۳۱۸۔ ۳۱۹۔ ۳۲۰۔ ۳۲۱۔ ۳۲۲۔ ۳۲۳۔ ۳۲۴۔ ۳۲۵۔ ۳۲۶۔ ۳۲۷۔ ۳۲۸۔ ۳۲۹۔ ۳۳۰۔ ۳۳۱۔ ۳۳۲۔ ۳۳۳۔ ۳۳۴۔ ۳۳۵۔ ۳۳۶۔ ۳۳۷۔ ۳۳۸۔ ۳۳۹۔ ۳۴۰۔ ۳۴۱۔ ۳۴۲۔ ۳۴۳۔ ۳۴۴۔ ۳۴۵۔ ۳۴۶۔ ۳۴۷۔ ۳۴۸۔ ۳۴۹۔ ۳۵۰۔ ۳۵۱۔ ۳۵۲۔ ۳۵۳۔ ۳۵۴۔ ۳۵۵۔ ۳۵۶۔ ۳۵۷۔ ۳۵۸۔ ۳۵۹۔ ۳۶۰۔ ۳۶۱۔ ۳۶۲۔ ۳۶۳۔ ۳۶۴۔ ۳۶۵۔ ۳۶۶۔ ۳۶۷۔ ۳۶۸۔ ۳۶۹۔ ۳۷۰۔ ۳۷۱۔ ۳۷۲۔ ۳۷۳۔ ۳۷۴۔ ۳۷۵۔ ۳۷۶۔ ۳۷۷۔ ۳۷۸۔ ۳۷۹۔ ۳۸۰۔ ۳۸۱۔ ۳۸۲۔ ۳۸۳۔ ۳۸۴۔ ۳۸۵۔ ۳۸۶۔ ۳۸۷۔ ۳۸۸۔ ۳۸۹۔ ۳۹۰۔ ۳۹۱۔ ۳۹۲۔ ۳۹۳۔ ۳۹۴۔ ۳۹۵۔ ۳۹۶۔ ۳۹۷۔ ۳۹۸۔ ۳۹۹۔ ۴۰۰۔ ۴۰۱۔ ۴۰۲۔ ۴۰۳۔ ۴۰۴۔ ۴۰۵۔ ۴۰۶۔ ۴۰۷۔ ۴۰۸۔ ۴۰۹۔ ۴۱۰۔ ۴۱۱۔ ۴۱۲۔ ۴۱۳۔ ۴۱۴۔ ۴۱۵۔ ۴۱۶۔ ۴۱۷۔ ۴۱۸۔ ۴۱۹۔ ۴۲۰۔ ۴۲۱۔ ۴۲۲۔ ۴۲۳۔ ۴۲۴۔ ۴۲۵۔ ۴۲۶۔ ۴۲۷۔ ۴۲۸۔ ۴۲۹۔ ۴۳۰۔ ۴۳۱۔ ۴۳۲۔ ۴۳۳۔ ۴۳۴۔ ۴۳۵۔ ۴۳۶۔ ۴۳۷۔ ۴۳۸۔ ۴۳۹۔ ۴۴۰۔ ۴۴۱۔ ۴۴۲۔ ۴۴۳۔ ۴۴۴۔ ۴۴۵۔ ۴۴۶۔ ۴۴۷۔ ۴۴۸۔ ۴۴۹۔ ۴۵۰۔ ۴۵۱۔ ۴۵۲۔ ۴۵۳۔ ۴۵۴۔ ۴۵۵۔ ۴۵۶۔ ۴۵۷۔ ۴۵۸۔ ۴۵۹۔ ۴۶۰۔ ۴۶۱۔ ۴۶۲۔ ۴۶۳۔ ۴۶۴۔ ۴۶۵۔ ۴۶۶۔ ۴۶۷۔ ۴۶۸۔ ۴۶۹۔ ۴۷۰۔ ۴۷۱۔ ۴۷۲۔ ۴۷۳۔ ۴۷۴۔ ۴۷۵۔ ۴۷۶۔ ۴۷۷۔ ۴۷۸۔ ۴۷۹۔ ۴۸۰۔ ۴۸۱۔ ۴۸۲۔ ۴۸۳۔ ۴۸۴۔ ۴۸۵۔ ۴۸۶۔ ۴۸۷۔ ۴۸۸۔ ۴۸۹۔ ۴۹۰۔ ۴۹۱۔ ۴۹۲۔ ۴۹۳۔ ۴۹۴۔ ۴۹۵۔ ۴۹۶۔ ۴۹۷۔ ۴۹۸۔ ۴۹۹۔ ۵۰۰۔ ۵۰۱۔ ۵۰۲۔ ۵۰۳۔ ۵۰۴۔ ۵۰۵۔ ۵۰۶۔ ۵۰۷۔ ۵۰۸۔ ۵۰۹۔ ۵۱۰۔ ۵۱۱۔ ۵۱۲۔ ۵۱۳۔ ۵۱۴۔ ۵۱۵۔ ۵۱۶۔ ۵۱۷۔ ۵۱۸۔ ۵۱۹۔ ۵۲۰۔ ۵۲۱۔ ۵۲۲۔ ۵۲۳۔ ۵۲۴۔ ۵۲۵۔ ۵۲۶۔ ۵۲۷۔ ۵۲۸۔ ۵۲۹۔ ۵۳۰۔ ۵۳۱۔ ۵۳۲۔ ۵۳۳۔ ۵۳۴۔ ۵۳۵۔ ۵۳۶۔ ۵۳۷۔ ۵۳۸۔ ۵۳۹۔ ۵۴۰۔ ۵۴۱۔ ۵۴۲۔ ۵۴۳۔ ۵۴۴۔ ۵۴۵۔ ۵۴۶۔ ۵۴۷۔ ۵۴۸۔ ۵۴۹۔ ۵۵۰۔ ۵۵۱۔ ۵۵۲۔ ۵۵۳۔ ۵۵۴۔ ۵۵۵۔ ۵۵۶۔ ۵۵۷۔ ۵۵۸۔ ۵۵۹۔ ۵۶۰۔ ۵۶۱۔ ۵۶۲۔ ۵۶۳۔ ۵۶۴۔ ۵۶۵۔ ۵۶۶۔ ۵۶۷۔ ۵۶۸۔ ۵۶۹۔ ۵۷۰۔ ۵۷۱۔ ۵۷۲۔ ۵۷۳۔ ۵۷۴۔ ۵۷۵۔ ۵۷۶۔ ۵۷۷۔ ۵۷۸۔ ۵۷۹۔ ۵۸۰۔ ۵۸۱۔ ۵۸۲۔ ۵۸۳۔ ۵۸۴۔ ۵۸۵۔ ۵۸۶۔ ۵۸۷۔ ۵۸۸۔ ۵۸۹۔ ۵۹۰۔ ۵۹۱۔ ۵۹۲۔ ۵۹۳۔ ۵۹۴۔ ۵۹۵۔ ۵۹۶۔ ۵۹۷۔ ۵۹۸۔ ۵۹۹۔ ۶۰۰۔ ۶۰۱۔ ۶۰۲۔ ۶۰۳۔ ۶۰۴۔ ۶۰۵۔ ۶۰۶۔ ۶۰۷۔ ۶۰۸۔ ۶۰۹۔ ۶۱۰۔ ۶۱۱۔ ۶۱۲۔ ۶۱۳۔ ۶۱۴۔ ۶۱۵۔ ۶۱۶۔ ۶۱۷۔ ۶۱۸۔ ۶۱۹۔ ۶۲۰۔ ۶۲۱۔ ۶۲۲۔ ۶۲۳۔ ۶۲۴۔ ۶۲۵۔ ۶۲۶۔ ۶۲۷۔ ۶۲۸۔ ۶۲۹۔ ۶۳۰۔ ۶۳۱۔ ۶۳۲۔ ۶۳۳۔ ۶۳۴۔ ۶۳۵۔ ۶۳۶۔ ۶۳۷۔ ۶۳۸۔ ۶۳۹۔ ۶۴۰۔ ۶۴۱۔ ۶۴۲۔ ۶۴۳۔ ۶۴۴۔ ۶۴۵۔ ۶۴۶۔ ۶۴۷۔ ۶۴۸۔ ۶۴۹۔ ۶۵۰۔ ۶۵۱۔ ۶۵۲۔ ۶۵۳۔ ۶۵۴۔ ۶۵۵۔ ۶۵۶۔ ۶۵۷۔ ۶۵۸۔ ۶۵۹۔ ۶۶۰۔ ۶۶۱۔ ۶۶۲۔ ۶۶۳۔ ۶۶۴۔ ۶۶۵۔ ۶۶۶۔ ۶۶۷۔ ۶۶۸۔ ۶۶۹۔ ۶۷۰۔ ۶۷۱۔ ۶۷۲۔ ۶۷۳۔ ۶۷۴۔ ۶۷۵۔ ۶۷۶۔ ۶۷۷۔ ۶۷۸۔ ۶۷۹۔ ۶۸۰۔ ۶۸۱۔ ۶۸۲۔ ۶۸۳۔ ۶۸۴۔ ۶۸۵۔ ۶۸۶۔ ۶۸۷۔ ۶۸۸۔ ۶۸۹۔ ۶۹۰۔ ۶۹۱۔ ۶۹۲۔ ۶۹۳۔ ۶۹۴۔ ۶۹۵۔ ۶۹۶۔ ۶۹۷۔ ۶۹۸۔ ۶۹۹۔ ۷۰۰۔ ۷۰۱۔ ۷۰۲۔ ۷۰۳۔ ۷۰۴۔ ۷۰۵۔ ۷۰۶۔ ۷۰۷۔ ۷۰۸۔ ۷۰۹۔ ۷۱۰۔ ۷۱۱۔ ۷۱۲۔ ۷۱۳۔ ۷۱۴۔ ۷۱۵۔ ۷۱۶۔ ۷۱۷۔ ۷۱۸۔ ۷۱۹۔ ۷۲۰۔ ۷۲۱۔ ۷۲۲۔ ۷۲۳۔ ۷۲۴۔ ۷۲۵۔ ۷۲۶۔ ۷۲۷۔ ۷۲۸۔ ۷۲۹۔ ۷۳۰۔ ۷۳۱۔ ۷۳۲۔ ۷۳۳۔ ۷۳۴۔ ۷۳۵۔ ۷۳۶۔ ۷۳۷۔ ۷۳۸۔ ۷۳۹۔ ۷۴۰۔ ۷۴۱۔ ۷۴۲۔ ۷۴۳۔ ۷۴۴۔ ۷۴۵۔ ۷۴۶۔ ۷۴۷۔ ۷۴۸۔ ۷۴۹۔ ۷۵۰۔ ۷۵۱۔ ۷۵۲۔ ۷۵۳۔ ۷۵۴۔ ۷۵۵۔ ۷۵۶۔ ۷۵۷۔ ۷۵۸۔ ۷۵۹۔ ۷۶۰۔ ۷۶۱۔ ۷۶۲۔ ۷۶۳۔ ۷۶۴۔ ۷۶۵۔ ۷۶۶۔ ۷۶۷۔ ۷۶۸۔ ۷۶۹۔ ۷۷۰۔ ۷۷۱۔ ۷۷۲۔ ۷۷۳۔ ۷۷۴۔ ۷۷۵۔ ۷۷۶۔ ۷۷۷۔ ۷۷۸۔ ۷۷۹۔ ۷۸۰۔ ۷۸۱۔ ۷۸۲۔ ۷۸۳۔ ۷۸۴۔ ۷۸۵۔ ۷۸۶۔ ۷۸۷۔ ۷۸۸۔ ۷۸۹۔ ۷۹۰۔ ۷۹۱۔ ۷۹۲۔ ۷۹۳۔ ۷۹۴۔ ۷۹۵۔ ۷۹۶۔ ۷۹۷۔ ۷۹۸۔ ۷۹۹۔ ۸۰۰۔ ۸۰۱۔ ۸۰۲۔ ۸۰۳۔ ۸۰۴۔ ۸۰۵۔ ۸۰۶۔ ۸۰۷۔ ۸۰۸۔ ۸۰۹۔ ۸۱۰۔ ۸۱۱۔ ۸۱۲۔ ۸۱۳۔ ۸۱۴۔ ۸۱۵۔ ۸۱۶۔ ۸۱۷۔ ۸۱۸۔ ۸۱۹۔ ۸۲۰۔ ۸۲۱۔ ۸۲۲۔ ۸۲۳۔ ۸۲۴۔ ۸۲۵۔ ۸۲۶۔ ۸۲۷۔ ۸۲۸۔ ۸۲۹۔ ۸۳۰۔ ۸۳۱۔ ۸۳۲۔ ۸۳۳۔ ۸۳۴۔ ۸۳۵۔ ۸۳۶۔ ۸۳۷۔ ۸۳۸۔ ۸۳۹۔ ۸۴۰۔ ۸۴۱۔ ۸۴۲۔ ۸۴۳۔ ۸۴۴۔ ۸۴۵۔ ۸۴۶۔ ۸۴۷۔ ۸۴۸۔ ۸۴۹۔ ۸۵۰۔ ۸۵۱۔ ۸۵۲۔ ۸۵۳۔ ۸۵۴۔ ۸۵۵۔ ۸۵۶۔ ۸۵۷۔ ۸۵۸۔ ۸۵۹۔ ۸۶۰۔ ۸۶۱۔ ۸۶۲۔ ۸۶۳۔ ۸۶۴۔ ۸۶۵۔ ۸۶۶۔ ۸۶۷۔ ۸۶۸۔ ۸۶۹۔ ۸۷۰۔ ۸۷۱۔ ۸۷۲۔ ۸۷۳۔ ۸۷۴۔ ۸۷۵۔ ۸۷۶۔ ۸۷۷۔ ۸۷۸۔ ۸۷۹۔ ۸۸۰۔ ۸۸۱۔ ۸۸۲۔ ۸۸۳۔ ۸۸۴۔ ۸۸۵۔ ۸۸۶۔ ۸۸۷۔ ۸۸۸۔ ۸۸۹۔ ۸۹۰۔ ۸۹۱۔ ۸۹۲۔ ۸۹۳۔ ۸۹۴۔ ۸۹۵۔ ۸۹۶۔ ۸۹۷۔ ۸۹۸۔ ۸۹۹۔ ۹۰۰۔ ۹۰۱۔ ۹۰۲۔ ۹۰۳۔ ۹۰۴۔ ۹۰۵۔ ۹۰۶۔ ۹۰۷۔ ۹۰۸۔ ۹۰۹۔ ۹۱۰۔ ۹۱۱۔ ۹۱۲۔ ۹۱۳۔ ۹۱۴۔ ۹۱۵۔ ۹۱۶۔ ۹۱۷۔ ۹۱۸۔ ۹۱۹۔ ۹۲۰۔ ۹۲۱۔ ۹۲۲۔ ۹۲۳۔ ۹۲۴۔ ۹۲۵۔ ۹۲۶۔ ۹۲۷۔ ۹۲۸۔ ۹۲۹۔ ۹۳۰۔ ۹۳۱۔ ۹۳۲۔ ۹۳۳۔ ۹۳۴۔ ۹۳۵۔ ۹۳۶۔ ۹۳۷۔ ۹۳۸۔ ۹۳۹۔ ۹۴۰۔ ۹۴۱۔ ۹۴۲۔ ۹۴۳۔ ۹۴۴۔ ۹۴۵۔ ۹۴۶۔ ۹۴۷۔ ۹۴۸۔ ۹۴۹۔ ۹۵۰۔ ۹۵۱۔ ۹۵۲۔ ۹۵۳۔ ۹۵۴۔ ۹۵۵۔ ۹۵۶۔ ۹۵۷۔ ۹۵۸۔ ۹۵۹۔ ۹۶۰۔ ۹۶۱۔ ۹۶۲۔ ۹۶۳۔ ۹۶۴۔ ۹۶۵۔ ۹۶۶۔ ۹۶۷۔ ۹۶۸۔ ۹۶۹۔ ۹۷۰۔ ۹۷۱۔ ۹۷۲۔ ۹۷۳۔ ۹۷۴۔ ۹۷۵۔ ۹۷۶۔ ۹۷۷۔ ۹۷۸۔ ۹۷۹۔ ۹۸۰۔ ۹۸۱۔ ۹۸۲۔ ۹۸۳۔ ۹۸۴۔ ۹۸۵۔ ۹۸۶۔ ۹۸۷۔ ۹۸۸۔ ۹۸۹۔ ۹۹۰۔ ۹۹۱۔ ۹۹۲۔ ۹۹۳۔ ۹۹۴۔ ۹۹۵۔ ۹۹۶۔ ۹۹۷۔ ۹۹۸۔ ۹۹۹۔ ۱۰۰۰۔ ۱۰۰۱۔ ۱۰۰۲۔ ۱۰۰۳۔ ۱۰۰۴۔ ۱۰۰۵۔ ۱۰۰۶۔ ۱۰۰۷۔ ۱۰۰۸۔ ۱۰۰۹۔ ۱۰۱۰۔ ۱۰۱۱۔ ۱۰۱۲۔ ۱۰۱۳۔ ۱۰۱۴۔ ۱۰۱۵۔ ۱۰۱۶۔ ۱۰۱۷۔ ۱۰۱۸۔ ۱۰۱۹۔ ۱۰۲۰۔ ۱۰۲۱۔ ۱۰۲۲۔ ۱۰۲۳۔ ۱۰۲۴۔ ۱۰۲۵۔ ۱۰۲۶۔ ۱۰۲۷۔ ۱۰۲۸۔ ۱۰۲۹۔ ۱۰۳۰۔ ۱۰۳۱۔ ۱۰۳۲۔ ۱۰۳۳۔ ۱۰۳۴۔ ۱۰۳۵۔ ۱۰۳۶۔ ۱۰۳۷۔ ۱۰۳۸۔ ۱۰۳۹۔ ۱۰۴۰۔ ۱۰۴۱۔ ۱۰۴۲۔ ۱۰۴۳۔ ۱۰۴۴۔ ۱۰۴۵۔ ۱۰۴۶۔ ۱۰۴۷۔ ۱۰۴۸۔ ۱۰۴۹۔ ۱۰۵۰۔ ۱۰۵۱۔ ۱۰۵۲۔ ۱۰۵۳۔ ۱۰۵۴۔ ۱۰۵۵۔ ۱۰۵۶۔ ۱۰۵۷۔ ۱۰۵۸۔ ۱۰۵۹۔ ۱۰۶۰۔ ۱۰۶۱۔ ۱۰۶۲۔ ۱۰۶۳۔ ۱۰۶۴۔ ۱۰۶۵۔ ۱۰۶۶۔ ۱۰۶۷۔ ۱۰۶۸۔ ۱۰۶۹۔ ۱۰۷۰۔ ۱۰۷۱۔ ۱۰۷۲۔ ۱۰۷۳۔ ۱۰۷۴۔ ۱۰۷۵۔ ۱۰۷۶۔ ۱۰۷۷۔ ۱۰۷۸۔ ۱۰۷۹۔ ۱۰۸۰۔ ۱۰۸۱۔ ۱۰۸۲۔ ۱۰۸۳۔ ۱۰۸۴۔ ۱۰۸۵۔ ۱۰۸۶۔ ۱۰۸۷۔ ۱۰۸۸۔ ۱۰۸۹۔ ۱۰۹۰۔ ۱۰۹۱۔ ۱۰۹۲۔ ۱۰۹۳۔ ۱۰۹۴۔ ۱۰۹۵۔ ۱۰۹۶۔ ۱۰۹۷۔ ۱۰۹۸۔ ۱۰۹۹۔ ۱۱۰۰۔ ۱۱۰۱۔ ۱۱۰۲۔ ۱۱۰۳۔ ۱۱۰۴۔ ۱۱۰۵۔ ۱۱۰۶۔ ۱۱۰۷۔ ۱۱۰۸۔ ۱۱۰۹۔ ۱۱۱۰۔ ۱۱۱۱۔ ۱۱۱۲۔ ۱۱۱۳۔ ۱۱۱۴۔ ۱۱۱۵۔ ۱۱۱۶۔ ۱۱۱۷۔ ۱۱۱۸۔ ۱۱۱۹۔ ۱۱۲۰۔ ۱۱۲۱۔ ۱۱۲۲۔ ۱۱۲۳۔ ۱۱۲۴۔ ۱۱۲۵۔ ۱۱۲۶۔ ۱۱۲۷۔ ۱۱۲۸۔ ۱۱۲۹۔ ۱۱۳۰۔ ۱۱۳۱۔ ۱۱۳۲۔ ۱۱۳۳۔ ۱۱۳۴۔ ۱۱۳۵۔ ۱۱۳۶۔ ۱۱۳۷۔ ۱۱۳۸۔ ۱۱۳۹۔ ۱۱۴۰۔ ۱۱۴۱۔ ۱۱۴۲۔ ۱۱۴۳۔ ۱۱۴۴۔ ۱۱۴۵۔ ۱۱۴۶۔ ۱۱۴۷۔ ۱۱۴۸۔ ۱۱۴۹۔ ۱۱۵۰۔ ۱۱۵۱۔ ۱۱۵۲۔ ۱۱۵۳۔ ۱۱۵۴۔ ۱۱۵۵۔ ۱۱۵۶۔ ۱۱۵۷۔ ۱۱۵۸۔ ۱۱۵۹۔ ۱۱۶۰۔ ۱۱۶۱۔ ۱۱۶۲۔ ۱۱۶۳۔ ۱۱۶۴۔ ۱۱۶۵۔ ۱۱۶۶۔ ۱۱۶۷۔ ۱۱۶۸۔ ۱۱۶۹۔ ۱۱۷۰۔ ۱۱۷۱۔ ۱۱۷۲۔ ۱۱۷۳۔ ۱۱۷۴۔ ۱۱۷۵۔ ۱۱۷۶۔ ۱۱۷۷۔ ۱۱۷۸۔ ۱۱۷۹۔ ۱۱۸۰۔ ۱۱۸۱۔ ۱۱۸۲۔ ۱۱۸۳۔ ۱۱۸۴۔ ۱۱۸۵۔ ۱۱۸۶۔ ۱۱۸۷۔ ۱۱۸۸۔ ۱۱۸۹۔ ۱۱۹۰۔ ۱۱۹۱۔ ۱۱۹۲۔ ۱۱۹۳۔ ۱۱۹۴۔ ۱۱۹۵۔ ۱۱۹۶۔ ۱۱۹۷۔ ۱۱۹۸۔ ۱۱۹۹۔ ۱۲۰۰۔ ۱۲۰۱۔ ۱۲۰۲۔ ۱۲۰۳۔ ۱۲۰۴۔ ۱۲۰۵۔ ۱۲۰۶۔ ۱۲۰۷۔ ۱۲۰۸۔ ۱۲۰۹۔ ۱۲۱۰۔ ۱۲۱۱۔ ۱۲۱۲۔ ۱۲۱۳۔ ۱۲۱۴۔ ۱۲۱۵۔ ۱۲۱۶۔ ۱۲۱۷۔ ۱۲۱۸۔ ۱۲۱۹۔ ۱۲۲۰۔ ۱۲۲۱۔ ۱۲۲۲۔ ۱۲۲۳۔ ۱۲۲۴۔ ۱۲۲۵۔ ۱۲۲۶۔ ۱۲۲۷۔ ۱۲۲۸۔ ۱۲۲۹۔ ۱۲۳۰۔ ۱۲۳۱۔ ۱۲۳۲۔ ۱۲۳۳۔ ۱۲۳۴۔ ۱۲۳۵۔ ۱۲۳۶۔ ۱۲۳۷۔ ۱۲۳۸۔ ۱۲۳۹۔ ۱۲۴۰۔ ۱۲۴۱۔ ۱۲۴۲۔ ۱۲۴۳۔ ۱۲۴۴۔ ۱۲۴۵۔ ۱۲۴۶۔ ۱۲۴۷۔ ۱۲۴۸۔ ۱۲۴۹۔ ۱۲۵۰۔ ۱۲۵۱۔ ۱۲۵۲۔ ۱۲۵۳۔ ۱۲۵۴۔ ۱۲۵۵۔ ۱۲۵۶۔ ۱۲۵۷۔ ۱۲۵۸۔ ۱۲۵۹۔ ۱۲۶۰۔ ۱۲۶۱۔ ۱۲۶۲۔ ۱۲۶۳۔ ۱۲۶۴۔ ۱۲۶۵۔ ۱۲۶۶۔ ۱۲۶۷۔ ۱۲۶۸۔ ۱۲۶۹۔ ۱۲۷۰۔ ۱۲۷۱۔ ۱۲۷۲۔ ۱۲۷۳۔ ۱۲۷۴۔ ۱۲۷۵۔ ۱۲۷۶۔ ۱۲۷۷۔ ۱۲۷۸۔ ۱۲۷۹۔ ۱۲۸۰۔ ۱۲۸۱۔ ۱۲۸۲۔ ۱۲۸۳۔ ۱۲۸۴۔ ۱۲۸۵۔ ۱۲۸۶۔ ۱۲۸۷۔ ۱۲۸۸۔ ۱۲۸۹۔ ۱۲۹۰۔ ۱۲۹۱۔ ۱۲۹۲۔ ۱۲۹۳۔ ۱۲۹۴۔ ۱۲۹۵۔ ۱۲۹۶۔ ۱۲۹۷۔ ۱۲۹۸۔ ۱۲۹۹۔ ۱۳۰۰۔ ۱۳۰۱۔ ۱۳۰۲۔ ۱۳۰۳۔ ۱۳۰۴۔ ۱۳۰۵۔ ۱۳۰۶۔ ۱۳۰۷۔ ۱۳۰۸۔ ۱۳۰۹۔ ۱۳۱۰۔ ۱۳۱۱۔ ۱۳۱۲۔ ۱۳۱۳۔ ۱۳۱۴۔ ۱۳۱۵۔ ۱۳۱۶۔ ۱۳۱۷۔ ۱۳۱۸۔ ۱۳۱۹۔ ۱۳۲۰۔ ۱۳۲۱۔ ۱۳۲۲۔ ۱۳۲۳۔ ۱۳۲۴۔ ۱۳۲۵۔ ۱۳۲۶۔ ۱۳۲۷۔ ۱۳۲۸۔ ۱۳۲۹۔ ۱۳۳۰۔ ۱۳۳۱۔ ۱۳۳۲۔ ۱۳۳۳۔ ۱۳۳۴۔ ۱۳۳۵۔ ۱۳۳۶۔ ۱۳۳۷۔ ۱۳۳۸۔ ۱۳۳۹۔ ۱۳۴۰۔ ۱۳۴۱۔ ۱۳۴۲۔ ۱۳۴۳۔ ۱۳۴۴۔ ۱۳۴۵۔ ۱۳۴۶۔ ۱۳۴۷۔ ۱۳۴۸۔ ۱۳۴۹۔ ۱۳۵۰۔ ۱۳۵۱۔ ۱۳۵۲۔ ۱۳۵۳۔ ۱۳۵۴۔ ۱۳۵۵۔ ۱۳۵۶۔ ۱۳۵۷۔ ۱۳۵۸۔ ۱۳۵۹۔ ۱۳۶۰۔ ۱۳۶۱۔ ۱۳۶۲۔ ۱۳۶۳۔ ۱۳۶۴۔ ۱۳۶۵۔ ۱۳۶۶۔ ۱۳۶۷۔ ۱۳۶۸۔ ۱۳۶۹۔ ۱۳۷۰۔ ۱۳۷۱۔ ۱۳۷۲۔ ۱۳۷۳۔ ۱۳۷۴۔ ۱۳۷۵۔ ۱۳۷۶۔ ۱۳۷۷۔ ۱۳۷۸۔ ۱۳۷۹۔ ۱۳۸۰۔ ۱۳۸۱۔ ۱۳۸۲۔ ۱۳۸۳۔ ۱۳۸۴۔ ۱۳۸۵۔ ۱۳۸۶۔ ۱۳۸۷۔ ۱۳۸۸۔ ۱۳۸۹۔ ۱۳۹۰۔ ۱۳۹۱۔ ۱۳۹۲۔ ۱۳۹۳۔ ۱۳۹۴۔ ۱۳۹۵۔ ۱۳۹۶۔ ۱۳۹۷۔ ۱۳۹۸۔ ۱۳۹۹۔ ۱۴۰۰۔ ۱۴۰۱۔ ۱۴۰۲۔ ۱۴۰۳۔ ۱۴۰۴۔ ۱۴۰۵۔ ۱۴۰۶۔ ۱۴۰۷۔ ۱۴۰۸۔ ۱۴۰۹۔ ۱۴۱۰۔ ۱۴۱۱۔ ۱۴۱۲۔ ۱۴۱۳۔ ۱۴۱۴۔ ۱۴۱۵۔ ۱۴۱۶۔ ۱۴۱۷۔ ۱۴۱۸۔ ۱۴۱۹۔ ۱۴۲۰۔ ۱۴۲۱۔ ۱۴۲۲۔ ۱۴۲۳۔ ۱۴۲۴۔ ۱۴۲۵۔ ۱۴۲۶۔ ۱۴۲۷۔ ۱۴۲۸۔ ۱۴۲۹۔ ۱۴۳۰۔ ۱۴۳۱۔ ۱۴۳۲۔ ۱۴۳۳۔ ۱۴۳۴۔ ۱۴۳۵۔ ۱۴۳۶۔ ۱۴۳۷۔ ۱۴۳۸۔ ۱۴۳۹۔ ۱۴۴۰۔ ۱۴۴۱۔ ۱۴۴۲۔ ۱۴۴۳۔ ۱۴۴۴۔ ۱۴۴۵۔ ۱۴۴۶۔

موقع پر چاودید خان کو جو مرحوم بادشاہ (محمد شاہ) کا خواجہ سرا تھا، قزاق بہادر کا خطاب ملا۔ اور اختیارات سلطنت اُس کے سپرد ہوئے۔^{۱۷}

صفدر جنگ کی وزارت | نظام الملک آصف جاہ کے فوت ہونے کے بعد عہدہ وزارت صفدر جنگ کو ملا۔ اور سادات خان ذوالفقار جنگ، بخشی گری کے منصب پر فائز کیا گیا۔ صفدر جنگ کی وزارت کے زمانے میں اندرونی غلغلہ تیزی سے بڑھنے لگا۔ نئے بخشی نے راجا بخت سنگھ کو جو بڑا تجربہ کار اور نام برآوردہ زمیندار تھا اور اُس کا بڑا بھائی ابھو سنگھ ریاست جو دھپور پر مشتمل تھا، صوبہ اجیر کی نیابت دے کر بھائی کا مقابلہ کرنے کے لئے بھیج دیا۔ راجا نے رعایت خان کو فوج کا سردار بنایا اور اپنے ساتھ لے گیا۔ اس موقع پر میر بھی رعایت خان کے ہمراہ اجیر گئے اور درگاہ مبارک کی زیارت سے سعادت اندوز ہوئے اور اجیر کے نواح کی میر کے واپس چلے آئے۔^{۱۸}

صفدر جنگ۔ بنگش اور روہیلہ خاندانوں سے پرانی عداوت رکھتا تھا اور وہ دونوں خاندانوں کو ملیا میٹ کرنے کے منصوبے بہت دنوں سے بنا رہا تھا۔ آخر اس نے یہ ترکیب کی کہ علی محمد خان بنگش کے انتقال کے بعد اس کے جانشین قائم خان بنگش کے نام اس نے روہیلہ کھنڈ کی گورنری کا فرمان بادشاہ سے لکھوا کر بھیج دیا۔ اور یہ لکھ دیا کہ اس علاقہ پر تم قبضہ کر لو۔ ادھر روہیلہ سرداروں کو لکھ بھیجا کہ وہ قائم خان

۱۷ برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔ آثار الامراء (فارسی) ج ۱ ص ۳۶۲-۳۶۷۔ مفتاح التواریخ۔ ص ۳۳۳

۱۸ میر کی آپ بیتی۔ ص ۱۱۔ مفتاح التواریخ ص ۳۲۷-۳۲۹۔ آثار الامراء (فارسی) ج ۳

ص ۳۳۸-۳۴۸۔ خزائن عامرہ ص ۳۵-۳۸۔ گل عجائب ص ۲۱-۲۲۔ میر کی آپ بیتی۔ ص ۱۲

۱۹ بہادر شاہ کے عہد تک وہیں پوری کے راجا کے ہاں ایک سپاہی کی حیثیت سے ملازم تھا۔ رفتہ رفتہ اس نے ترقی کی اور مدد جانے اس کا ایک روپیہ اور بعد میں پانچ روپیہ یومیہ مقرّر کر دیا تھا۔ فرخ میر کے زمانے میں اُس نے کار نمایاں انجام دئے اور شاہی طرست حاصل کر لی اور مالوہ کی صوبیدار بنی، اس کے پاس پچاس ہزار فوج تھی۔ اُس نے فرخ آباد کے ارد گرد کے تمام علاقوں پر قبضہ کر لیا تھا۔ نادر شاہ سے جنگ کے موقع پر وہ میدان جنگ میں محروسہ کے ساتھ گیا تھا۔ ۱۷۵۶ء میں فوت ہوا۔ برائے تفصیل ملاحظہ ہو۔ مفتاح التواریخ ص ۳۲۹۔

اقبال نامہ (قطبی) ص ۱۶۲-۱۶۹۔ آثار الامراء (فارسی) ج ۳ ص ۷۱۔ جام جہاں نادر قطبی) ص ۳۹۳-۳۹۷۔ تاریخ راحت افزا۔ ص ۱۲۰-۱۲۱۔

کا ڈٹ کر مقابلہ کر لیں۔ قائم خان نے وزیر کی پشت پناہی کے زعم میں آکر روہیلہ افغانوں پر حملہ کر دیا اور میدان جنگ میں کام آیا۔ ۱۷۰۰ء بعد ازیں صدر جنگ نے قائم خان کی اہلک کی ضبطی کی غرض سے فرخ آباد کے لئے کوچ کیا۔ میر بھی اسحاق خان نجم الدولہ کے ساتھ اس نواح کی سیر کو گئے۔ قائم خان کے چھوٹے بھائی احمد خان اور وزیر کے درمیان بھاری جنگ ہوئی اور وزیر کو منہ کی کھانی پڑی۔ اسحاق خان بھی قتل ہوئے۔ میر اس ہارے ہوئے لشکر کے ساتھ بڑی زحمت اٹھا کر شہر (دہلی) واپس آئے۔ ۱۷۰۱ء

بعد ازیں ۱۷۰۱ء میں صدر جنگ نے مرہٹہ سرداروں۔ مہاراراء ہلکر اور پاسنیدھیہا۔ کو کثیر رقم کا لالچہ دے کر اپنے ساتھ کر دیا اور دو لاکھ فوج لے کر دوبارہ فرخ آباد پر حملہ کیا۔ اس بار احمد خان بنگش کو شکست ہوئی۔ لیکن اس شرط پر صلح ہو گئی کہ احمد خان، صدر جنگ کو پچاس لاکھ روپیہ بطور زادانہ جنگ اور پانچ لاکھ سالانہ شاہی خراج ادا کرے گا۔ ۱۷۰۲ء

نواب بہادر کا بادشاہ پر اتنا اثر تھا کہ اس نے ذوالفقار جنگ کو میر بخشی کے عہدہ سے معزول کر دیا۔ امیر الامرائی کا منصب غازی الدین خان فیروز جنگ پر سر نظام الملک آصف جاہ کو عنایت ہوا۔ اس کے انتقال کے بعد بخشی گری کی خدمت اُس کے لڑکے حماد الملک کو تفویض ہوئی۔ ۱۷۰۳ء ان حالات سے تنگ آکر ان دنوں میر نے گورنر نشینی اختیار کر لی اور پڑھنے میں لگ گئے۔ ۱۷۰۴ء

صدر جنگ نے دھوکے سے نواب جاوید خان بہادر کو مروا ڈالا۔ ۱۷۰۵ء

۱۔ آثار الامراء (فارسی) ج ۳۔ ص ۴۴۲-۴۴۳، مفتاح التواریخ۔ ص ۳۵۰۔ حیات حافظ رحمت خان فرخ
میر کی آپ بیتی۔ ص ۱۰۳۔ وقائع بعد از وفات عالمگیر (قلمی) ص ۱۵۲ (الف) ۱۵۲ (ب) جام جہاں نما (قلمی)
ص ۲۹۹-۵۰۰۔ ۱۷۰۵-۱۰۵۔ وقائع بعد از وفات عالمگیر (قلمی) ص ۱۵۲ (الف) ۱۵۲ (ب) ۱۵۲
۱۷۰۵-۱۰۵۔ حیات حافظ رحمت خان۔ ص ۵۱-۵۲۔ آثار الامراء (فارسی) ج ۳۔ ص ۴۴۲، وقائع بعد
از وفات عالمگیر (قلمی) ص ۱۵۲ (الف) جام جہاں نما (قلمی) ص ۱۵۰-۵۰۱۔ تاریخ راحت اخرا۔ ص ۱۶۹-۱۷۰۔
لمفص التواریخ۔ ص ۳۴۱-۳۴۲۔ ۱۷۰۵-۱۰۵۔ میر کی آپ بیتی۔ ص ۱۰۳۔ ۱۷۰۵-۱۰۵۔ ۱۷۰۵-۱۰۵۔
جام جہاں نما (قلمی) ص ۵۰۱-۵۰۲۔ تاریخ راحت اخرا۔ ص ۲۴۳۔ وقائع بعد از وفات عالمگیر (قلمی)
ص ۱۵۵ ب تا ۱۶۰ الف۔ مفتاح التواریخ۔ ص ۳۳۳۔ آثار الامراء (فارسی) ج ۳۔ ص ۳۶۲-۳۶۳۔
لمفص التواریخ۔ ص ۳۸۸۔

دوسرا علم ۱۱۶۲ھ
احمد شاہ ابدالی نے دوسری مرتبہ پنجاب پر حملہ کیا۔ احمد شاہ بادشاہ کے ایما پر وزیر صفدر جنگ نے ابدالی سے مقابلہ کرنے کی عرض سے مرہٹوں کی امداد حاصل کی لیکن اس امر سے کوئی بار آور نتیجہ نکلا۔ لاہور کے ناظم معین الملک نے ابدالی سے صلح کر لی۔ احمد شاہ ابدالی نے 'نادر شاہ کی طرح' سیالکوٹ، گجرات اور رنگ آباد اور پسرور کے چاروں محال 'جن کی سالانہ آمدنی ۱۴ لاکھ روپے تھی' اپنے قبضے میں کر لئے، بعلغ نامہ کی رو سے ان محالوں کی سالانہ آمدنی ابدالی کو بطور پیش کش ادا ہونا طے پایا۔ علاوہ ازیں معین الملک نے سندھ کے مغربی علاقے ابدالی کے حوالے کر دیئے بلکہ بقول مصنف تاریخ احمد شاہ، مرکزی حکومت کی ہدایت کے مطابق معین الملک نے یہ علاقے احمد شاہ ابدالی کے سپرد کئے تھے بلکہ

تیسرا حملہ ۱۷۱۸ء
۱۱۶۵ھ
پچھلے صلنامہ کی رُوست سرائے پیش کش کا روپیہ ادا نہیں کیا گیا تھا۔ ابدالی نے اس وجہ سے ۱۷۱۸ء میں پھر حملہ کر دیا۔ جب معین الملک کو ابدالی حملے کی خبر ملی تو اُس نے اس بلا کو ٹالنے کی غرض سے فوراً ابدالی کی خدمت میں نو لاکھ روپے بھیج دیئے۔ لیکن چونکہ مطالبہ چودہ لاکھ کا تھا، بنا بریں احمد شاہ ابدالی نے پیش قدمی جاری رکھی، معین الملک نے شہر سے نکل کر ابدالی کا مقابلہ کیا اور شکست کھا کر ابدالی کی خدمت میں حاضر ہوا۔ ان کے درمیان از سر نو ایک سمجھوتہ ہوا۔ معین الملک نے جان بخشی کے عوض دس لاکھ روپیہ دینا منظور کیا۔ مزید برآں اُس علاقے کے بدلے میں دس لاکھ روپے کی ادائیگی طے ہوئی جو اُس کے حوالے کیا گیا تھا، اس کے علاوہ ہندوستان سے واپس چلے جانے کے صلے میں دس لاکھ روپیہ اور دیا گیا۔ شاہ ابدالی نے ملتان اور لاہور کے صوبے اپنے علاقے میں شامل کر لئے بلکہ

چونکہ ۱۷۵۲ء | احمد شاہ ابدالی نے کشمیر کے حاکم سے مطالبہ کیا کہ وہ اس کے اقتدار اعلیٰ کو تسلیم کر لے، حاکم کشمیر نے جب اس مطالبے کو رد کر دیا تو ابدالی نے ۱۷۵۲ء میں چوتھی مرتبہ ہندوستان پر حملہ کیا۔ رنجیت دیو (۱۷۳۵ء - ۱۷۸۱ء) راجا جھون نے بڑی بہادری سے مقابلہ کیا لیکن آخر میں تیر شکست ہی

کتاب خزانہ عامہ، ص ۹۸ - فہرست التاریخ، ص ۳۴۰ - ۳۴۱ - تاریخ احمد شاہ (قلمی) ص ۶ - الف -
 لے ایلیٹ وڈوسن (انگریزی) ص ۱۱۳ - ۱۱۵ - لے برائے تفصیل ملاحظہ ہو - احمد شاہ درانی (انگریزی)
 ص ۱۰۱ - ۱۰۲ - منظر سلطنت کار دہلی (انگریزی) ص ۱۵ - ۱۶ - ۲۲۷ - ۲۲۸ - لے خزانہ عامہ، ص ۹۸ - ۹۹ -
 فہرست التاریخ، ص ۳۸۵ - ۳۸۸ - آثار الامراء (فارسی) ص ۲۵ - ۲۶

میں نکلا۔ اور کشمیر شاہ ابدالی کے قبضے میں چلا گیا۔^{۱۷}

احمد شاہ بادشاہ اور صفدر جنگ وزیر | نواب بہادر کے قتل کے بعد سے بادشاہ اور وزیر کے تعلقات کشیدہ ہو گئے تھے اور وزیر کے دل میں بادشاہ کی طرف سے بظنی پیدا ہو گئی تھی۔ " وزیر نے بادشاہ سے بناوت کر دی۔ ہر چند صلح کی کوشش کی گئی لیکن اُس نے امارت کے گھنڈ میں اپنا سر بچا نہ کیا۔ مجبوراً بادشاہ نے اُسے سزا دینے کا ارادہ کیا۔ صفدر جنگ شہر سے نکل کر اپنے خداوند لغت (احمد شاہ) سے جنگ کرنے پر تُل گیا۔ ادھر عماد الملک (جو نظام الملک آصف جاہ کا پوتا تھا) اور بخشی گری پر مامور تھا۔ نیز اس کے ماموں اور انتظام الدولہ اور شاہی فوج کے دوسرے سرداروں نے شہر کی حفاظت کی۔ پُرانا شہر تو سب تاراج ہو گیا۔ پھر پھینے تک جنگ جاری رہی لیکن شاہی فوج نے ایسی جی توڑ کوشش کی کہ میدان مار لیا اور باغی وزیر کے پاؤں اکھڑ گئے۔ مجبور ہو کر اُس نے صلح کا پیغام بھیجا۔ بادشاہ نے اُس کی شکست کو غنیمت جان کر اُسے اُس کے صوبے (ادوہ) کی گورنری مرحمت کر دی اور وزیر انتظام الدولہ ہوا۔^{۱۸}

احمد شاہ بادشاہ کا قتل اور عالمگیر ثانی کی تخت نشینی | انتظام الدولہ کے قتل کے بعد قلم دان وزارت عظام الملک کے سپرد ہوا۔ اُس نے بادشاہ کو تخت شاہی سے معزول کر دیا اور قید کر کے احمد شاہ بادشاہ اور اس کی ماں کی آنکھوں میں سلائیاں پھر دیاں۔^{۱۹} میر نے اپنے ایک شعر میں اس واقعہ کو بیان کیا ہے۔

شہانِ کرکھل جو اہر تھی خاک پر جن کی پُ اُنھیں کی آنکھوں میں پھرتے سلائیاں دکھیں۔^{۲۰}

۱۷ احمد شاہ درانی (انگریزی) ص ۱۲۷-۱۰۱، ISLAMIC CULTURE, VOL. 15, No. 4, PP 499-509

نواب قمر الدین خاں وزیر (متوفی ۱۷۴۷ء) کا بڑا لڑکا تھا۔ مارچ ۱۷۵۳ء میں وزیر ہوا اور مئی ۱۷۵۳ء تک اس عہدے پر ٹھکن رہا۔ ۱۷۵۳ء میں اپنے عزیزوں کے ہاتھوں مقتول ہوا۔ لاٹرالامراہ (فارسی) ۱۵-۳۱ ص ۳۱۔ میر کی آپ بیتی۔

ص ۱۰۶-۱۰۷۔ شخص التواریخ۔ ص ۳۸۹-۳۹۲، تاریخ راحت افزا۔ ص ۲۷۳۔ میر کی آپ بیتی۔ ص ۱۰۶۔ جام جہاں نما (قلی) ص ۵۰۔ شخص التواریخ۔ ص ۳۹۵۔ تاریخ راحت افزا۔ ص ۲۹۲۔ تاریخ احمد شاہ

۱۹ کلیات میر (اولیٰ کشور) ص ۸۲۔

بعد ازیں عزیز الدین بن معز الدین جہاندار شاہ بن بہادر شاہ بن اوزنگ زیب کو عالمگیر ثانی کے لقب سے تخت پر بٹھایا گیا۔^{۱۷}

میر | نواب بہادر جادید خان کے قتل ہونے کے بعد میر بے روزگار ہو گئے تھے۔ مہارائن نے (جو دہر کے دیوان تھے) اپنے داروغہ دیوان خانہ میر غم الدین علی سلام کے ہاتھ جو میر شرف الدین پیام کے رکے تھے، کچھ نقدی بھیجا اور بڑے اشتیاق سے میر کو اپنے ہاں بلایا۔ میر نے اس ملازمت کو قبول کر لیا اور اس طرح کچھ دن فراغت سے بسر کئے۔^{۱۸}

انھیں دنوں میں زمانے کی نامساعدت سے تنگ آکر میر نے اپنے ماموں (سراج الدین علی خان آرزو) کی ہمسایگی ترک کر دی کیونکہ آرزو میر کو ہلکی نظر سے دیکھتے تھے اور برا بنانا کرتے تھے۔ اور میر خان کی حویلی میں سکونت اختیار کی۔^{۱۹}

جس زمانے میں عماد الملک نے سورج مل جاٹ پر یورش کی تھی۔ اور بادشاہ احمد شاہ بھی شہر دہلی سے نکلا تھا۔ اور دیارے جنا سے بیس میل اُدھر سکند آباد کے قریب ڈیرے ڈال دیئے تھے، لیکن یہ خبر سن کر کہ سردارانِ دکن اور عماد الملک نے سورج مل سے گٹھ جوڑ کر لیا ہے اور وہ شاہی لشکر کو لوٹنے

لے جا رہا تھا (م ۵۰۲، غرض القاری ص ۳۹۵ تاریخ اُخت افزا ص ۲۹۲، ۲۹۳) اکبر آباد کے باشندے، غرضی کے شعراء میں اپنا ایک خاص مقام رکھتے تھے، رنجیت میں بھی شعر کہتے تھے اور صاحب دیوان تھے (ص ۱۱۶) میں انتقال ہوا۔ ملاحظہ ہو، نکات الشعراء ص ۶۶۔ تذکرہ رنجیت گویان ص ۶۶۔ مخزن نکات ص ۲۲-۲۳۔ ریاض الفصحا ص ۵۲۔ سفینہ ہندی ص ۲۷۔ میر کی آپ بیتی ص ۱۰۶۔

۱۷۔ سراج الدین خاں آرزو، حسام الدین حسام کے بیٹے تھے، اُن کا سلسلہ نسب شیخ کمال الدین خواہر زادہ شیخ نعیر الدین چراغ دہلی (خلیفہ شیخ نظام الدین اولیاء) تک پہنچتا ہے، اور نضال کا سلسلہ شیخ محمد غوث گوالیار پر مشتمل ہوتا ہے۔ آرزو ۱۱۱۱ھ میں پیدا ہوئے۔ ۲۳ ربیع الثانی ۱۱۶۹ھ کو گھنوں میں انتقال کیا، اُن کی انش دہلی لاکھ دکن کی گئی۔ ملاحظہ ہو۔ نکات الشعراء ص ۳۔ خزانہ فامرو ص ۱۱۷ تا ۱۱۹۔ قاموس المشاہیر ص ۱۸۵ ص ۲۸۵۔ سفینہ ہندی ص ۵۔ تذکرہ رنجیت گویان ص ۶۔ انٹریل کالج یگزین (دسمبر ۱۹۵۳ء) جلد ۲۰ مرد ۱ ص ۳ تا ۲۵۔ میر کی آپ بیتی ص ۱۰۹-۱۱۰۔ ۱۱۔ میر کی آپ بیتی ص ۱۰۷-۱۰۸۔

ادبِ برباد کرنے کے لئے ہتھیاروں سے مسلح ہو کر چل پڑے ہیں تو بادشاہ مضطرب و سراسیمہ ہو کر بھاگ کھڑا ہوا، اس سفرِ وحشت اتریں میر بھی احمد شاہ بادشاہ کے ہمراہ تھے، واپس آ کر میر کو شہر نشین ہو گئے تھے بلکہ

دو تین مہینے کے بعد راجا جنگل کشور^۱ میر کو گھر سے بلا کر لے گئے۔ اور اپنے اشعار پر اصلاح کی خدمت سپرد کی، مگر راجا کے اشعار ایسے نہ تھے کہ ان کی اصلاح کی جاسکتی۔ لہذا میر نے ان کی اکشر تصنیفات پر خط کھینچ دیا^۲۔

میر نے ابدالی کے چوتھے اور پانچویں حملے میں امتیاز نہیں کیا۔ اُن کا بیان ہے کہ احمد شاہ ابدالی سرہند سے شکست کھا کر واپس چلا تو کیا لیکن ہندوستان فتح کرنے کی ترکیبیں برابر سوچتا رہا۔ ہماری لادشکر کے ساتھ لاہور آیا۔ ”وہاں کے وضع و شریف لوگوں نے کون سا ستم تھا جو نہ جھیلا اور کون سی جفا تھی جو نہ سہی۔ کوئی روکنے والا تو تھا نہیں، وہاں سے ابدالی نے دلی کا قصد کیا۔

معین الملک پہلے ہی مغلوب ہو چکا تھا۔ اور کچھ دنوں بعد گھوڑے سے گر کر مر گیا۔ ابدالی کی آمد آمد سے سب کے اوسان خطا ہو گئے۔ بادشاہ اور وزیر سے کچھ بن نہ پڑا۔ آخر اس کی پذیرائی کے لئے بڑھے اور قید کر لئے گئے۔ تقریباً ایک مہینے تک شہر میں رسد کی تلی رہی اور بعد ازیں احمد شاہ نے عالم گیر ثانی کو سلطنت سپرد کی۔ اور وزیرِ عباد الملک کو ساتھ لے کر آگرہ کا رخ کیا۔ اس کی فوج نے لوٹ مار شروع کر دی۔ مقررہ شہر (جو) بڑا ہونو ف^۳ اور آباد شہر تھا۔ سب برباد ہو گیا۔ جب ہوا متغفن ہو گئی تو شاہ ابدالی نے طاعون کے خوف سے سورج کی کے معاملے کو طوڑی کر کے دفعتاً کوچ کر دیا۔ اور محمد شاہ کی بیٹی سے عقد کر کے بالا بالا نکل گیا بلکہ

^۱ میر کی آپ بیتی۔ ص ۱۰۹۔ ۲ راجا جنگل کشور محمد شاہ کے زمانے میں دکن بھگت تھے اور بڑی جہاد و

خفمت سے زندگی بسر کرتے تھے۔ میر کی آپ بیتی۔ ص ۱۱۰۔ ۳ میر کی آپ بیتی۔ ص ۱۱۰۔

۴ میر کی آپ بیتی۔ ص ۱۱۱ - ۱۱۳